

הרב ד"ר בועז הוטרר

"שאלה גדולה שאילנא קמאי" – פתח תקווה בשנת השמיטה

תרמ"ב

טענה חוזרת ונשנית בדיונים סביב "היתר המכירה" היא שבשנת תרמ"ב נשמרה השמיטה בפתח תקווה כהלכתה, מבלי להסתמך על היתרים מקילים, אם משום שרוב המושבה נעזבה כבר ערב השמיטה, מה שגרם לכך ש"שאלת השמיטה בפתח-תקווה בשנת תרמ"ב... נפתרה מאליה"¹, ואם בשל הטענה שמתיישבי פתח תקווה היו מחויבים לקיום מצוות השמיטה ללא כל הערמה. במאמר זה אנסה להראות שהמציאות כדרכה הייתה מעט מורכבת יותר מכפי שמקובל לתארה.

עדויות על שביתה בשמיטה בפתח תקווה

ביטוי עדכני לטענה הנזכרת מצוי בספרו של הרב יעקב חיים דינקל, "מערכות השמיטה". לאחר שציין קשיים שהתעוררו בעיבוד האדמה ומחלות שתקפו את המתישבים הראשונים בפתח תקווה, הוסיף:

מטעמים אלו נאלצו התושבים לעזוב את המקום ורובם ככולם עלו בשנת השמיטה לירושלים... לאחר כל הדברים יצא בשנת תרמ"ב היתה אם כן שנת השמיטה הראשונה ב"פתח תקווה" ובארץ ישראל כולה אשר תושביה כולם שמרו מצות שביעית כהלכתה. מבלי לעלות על הדעת כל קולא שהיא... בשנה הזו של השמיטה היה מרעה פתוח לבהמות בלא חשש הפסד לשדות, על כן הוסיפו בו מרעה ועגלים בשרון, והיתה רווחה... אך כאמור, לאור המצב, וכן שהעבודות שהותרו היו רק לקיום השדות, ולא הספיקה פרנסתם של

* המאמר נכתב עבור כתב העת אסיף, והוא יצורף כנספח לספרי שעתיד לצאת לאור בקרוב, 'ובשנה השביעית', על תולדות השמיטה בהתיישבות החקלאית בארץ ישראל.

1. י' יערי-פולסקין, ספר היובל למלאות חמישים שנה ליסוד פתח תקווה תרל"ח-תרפ"ח, תל אביב תרפ"ט, עמ' תכו. ניסוח זה צוטט אחר כך על ידי רבים, אם כי יש לשים לב שהכותב ציין, בהמשך דבריו: "באופן שאדמתה לא נעברה ממילא בשנה ההיא על-ידי היהודים".

המתיישבים, רוב בני המושבה עלו לירושלים לשנת השמיטה והקדישו את השנה השביעית בעמלה של תורה².

כפי שציין המחבר בהערותיו, המקור עליו הוא הסתמך בתיאורו הוא: "ספר שנת שבתון: תשובות בעניני שביעית", שהוציא לאור הרב הלל שלזינגר בשנת תשמ"ו. בספר זה פרסם המו"ל קובץ תשובות בהלכות שביעית שמצא בעיזבון סבו, הרב עקיבא יוסף שלזינגר. בשער הספר צוין ההקשר של כתיבת התשובות: "אשר כתב עם התייסדותה של פתח-תקוה - המושבה הראשונה באה"ק - וכאחד המיוחד ממייסדיה עמד על המשמר לקיום מצות שמיטה כהלכתה". בפרק מבוא בשם "פעולת צדיק", תאר המו"ל בהרחבה את מעורבותו העמוקה של סבו הן בייסוד פתח תקווה, הן בהתנגדותו החריפה להיתרי המכירה שהונהגו ברבות מן המושבות בשנת תרמ"ט³.

למרות שהמו"ל ציין שהדברים "ברובם נכתבו בשנת תרמ"ב-תרמ"ח בעת התייסדותה של פתח-תקוה אשר כידוע היה מו"ה [מורי זקני הרב] אחד המיוחד ממייסדיה, ועמד על המשמר לקיים מצות שמיטה כהלכתה, בפנותו אל המתיישבים הראשונים שיקיימו מצוה זו כהלכתה בלי הערמת היתר", עיון בתשובות הנוגעות למושבות מלמד שהן נכתבו רק לקראת שמיטת תרמ"ט. שלוש התייחסויות בלבד ישנן לשמיטת תרמ"ב. ההתייחסות הראשונה מופיעה בהקדמה, כשהרב הלל שלזינגר מציין:

בשנת תרמ"ב היתה שנת השמיטה הראשונה לפתח תקוה, וכולם שמרו מצוות השביעית כהלכתה. מו"ה [מורי זקני הרב] סידר עבורם את ההלכות המותרות והאסורות, ורובם ככולם עלו בשנת השמיטה לירושלים. (מפי הר"ר יהודא ראב ז"ל מראשוני המתיישבים בפ"ת)⁴.

ההתייחסויות הנוספות מופיעות בדברי הרב עקיבא יוסף שלזינגר עצמו, שציין לקראת שמיטת תרמ"ט:

ובזמן הזה אין הנסיון כל כך, כי הכל יודעין ששביטת הארץ היא טובת הארץ, וגם הנכרים מניחין שנים למנוחה לטובת הארץ, והנסיון הוכיח בזה כאשר

2. רי"ח דינקל, מערכות השמיטה: השתלשלות שמירת השמיטה בארץ הקודש וסקירת שנות השמיטה משנת תק"ה, ירושלים תשע"ד, עמ' 47-51 (לפסקה האחרונה, הפותחת במילים "בשנה הזו של השמיטה היה מרעה פתוח", אף הוקדמה הכותרת: "וצויתי את ברכתי תרמ"ב").

3. רע"י שלזינגר, ספר שנת שבתון: תשובות בעניני שביעית, ירושלים תשמ"ו. את התשובות עצמן ערך חתנו של המו"ל, הרב משה נחום שפירא. התשובות פורסמו שוב באוסף תשובותיו של רע"י שלזינגר: תשובות רבי עקיבא יוסף, יורה דעה, חלק א, ירושלים תשס"ט, סימנים קנג-קסד.

4. שנת שבתון (לעיל, הערה 3), עמ' לח.

ישבתי התם [בפתח תקווה], וגם מרויחין בעת הזאת ע"י גידול הבהמות, כי מרעה פתוחה לפניו בכל השדות, ואחר כך נשתבחה הארץ, ורק הנס היה, כי אצל הנכרים באה הטובה לאחריו, ואצלינו הקדים ה' ברכותיו, שהגם שלפי דרכי הטבע, כבר נתיגעה הארץ בשנת ה', בכל זה נתן פירותיו לג' שנים⁵. לא אמנע להודיע אשר הנסיון הוכיח לי בשנת השמיטה תרמ"ב אשר עשינו כמצוותו... כי בזו השנה של שמיטה, היות על ידי כן מרעה פתוחה בלא חשש הפסד בשדות על כן הוסיפו בו מרעה ועגלים בשרון, והיתה רוחה⁶.

בעקבות הדברים הללו הוסיף הרב הלל שלזינגר דברי ביקורת על דרישת חובבי ציון להתיר את העבודה בשמיטה, בשנת תרמ"ט:

אנשי פתח תקווה אשר שמרו כהלכתה שנת השביעית של שנת תרמ"ב, עמד להם בדרכם של לוחצי ההיתר... הם העלילו כי סיבת שמירת השביעית בפ"ת בשנת תרמ"ב היתה בגלל מחלות, ובכך דחו את הטענה ללמוד לקח לשמירת השביעית מאנשי פ"ת⁷.

הטענה שאנשי פתח תקווה השביתו את שדותיהם לחלוטין, ללא כל בקשת היתר, נתמכת לכאורה מכמה עדויות נוספות. עדות ראשונה על כך יש כבר משנת תרמ"ב עצמה. בעקבות פרעות "סופות בנגב" ברוסיה פרסם הרב אלכסנדר משה לפידות מרייסן מכתב הקורא להקים מושבות חקלאיות בארץ, כפתרון מסוים למצוקת היהודים ברוסיה. הרב לפידות חשש שחובת קיום המצוות התלויות בארץ תמנע מלראות ביישוב הארץ פתרון למצוקה זו ולכן הציע פתרונות לגבי המצוות התלויות בארץ. בנוגע לשנת השמיטה הוא טען שניתן להקל לעבר בה את האדמה בזמן הזה⁸. על דבריו הגיבו בחריפות הרב שמואל סלנט, רב העדה האשכנזית בירושלים, והרב משה נחמיה כהניו, ראש ישיבת עץ חיים בירושלים. הם חלקו על פרשנותו ההלכתית

5. שם, סימן ב, עמ' ז; תשובות רבי עקיבה יוסף, יורה דעה, חלק א (לעיל, הערה 3), סימן קסג, סעיף ב, עמ' שיא.

6. שנת שבתון, שם, סימן ג, עמ' יז-יח; תשובות רבי עקיבה יוסף, שם, סימן קסג, סעיף ג, עמ' שיט.

7. שנת שבתון, שם, עמ' מו. ביקורתו נסבה על דברים שכתב משה ליב לילינבלום ליהודה ליב אפל, במכתב מראשית שנת תרמ"ט: "הלא יודע הנך את התשובה, שנתנו רבני ירושלים למכתבו של הנדיב, כי סמכו א"ע [את עצמם] על איסור שביעית שנהגו בני פ"ת [פתח תקווה] בשנת תרמ"ב. אם כי בני פ"ת הראשונים עזבו עוד קודם את האדמה וברחו מפני מחלת הקדחת הנוראה שפרצה בה" (י"ל אפל, בתוך ראשית התחייה: זכרונות וכתבים מימי "חובבי ציון" ברוסיה, תל אביב תרצ"ו, עמ' 304).

8. רא"מ לפידות, 'דרך הרבים', הלבנון, ח' באייר תרמ"ב (27.4.1882), עמ' 119.

של הרב לפידות וטענו עוד שבנין הארץ ייעשה דווקא בשמירת מצוותיה⁹. הרב כהניו, שאף פרסם ערב שמיטת תרמ"ב ספר בהלכות שביעית, בין היתר כהדרכה לחקלאים¹⁰, תאר במכתבו לרב לפידות את המציאות בארץ בשנת השמיטה כך:

כמה מאחב"י שיש להם קרקעות, הרבה שיש להם גינות סמוך לבתיהם, כולם שמטו אדמתן כולם שובתים מעבודת קרקע כ"ש [כל שהיא] כמצווה עלינו בתורה¹¹ [בתורתנו הקדושה] ובדברי חז"ל. ואף בני פתח תקוה הידוע אשר בהם כמה עניים מרודים אם כי מניעת הזרע הוא להם הפסד גדול מאד עכ"ז [עם כל זה] כלם שובתים שנת השבע¹².

כשש שנים אחר כך, בכ' בטבת תרמ"ח, הוזכרו דברים דומים במכתבו של הרב שמואל סלנט לרב יצחק אלחנן ספקטור מקובנה, בו קרא לשמור את השמיטה במושבות בשנת תרמ"ט "כמו שקיימו לפני שבע שנים בהקולוניא פתח תקוה, ששם היו מעט אנשים וקיימו אז מצות שמיטה כדת, ולפי הנשמע גם כעת שאנשי פתח תקוה דעתם לקיים מצות שמיטה כדת בלי שום קולא"¹³.

הדברים צוינו עוד, בי"ד בשבט תרמ"ח, ככל הנראה על פי מכתב זה, גם במכתבו של ר' איסר בער וולף מקובנה, ממקורבי הרב ספקטור, למזכיר חובבי ציון בוויילנה, ר' שמואל יוסף פיין¹⁴, ויתכן שגם לברון רוטשילד עצמו צוינה טענה זו על ידי רבני העדה האשכנזית בירושלים¹⁵.

עדות על השביתה במושבה מצויה גם בדברים שכתב זרח ברנט, ממיסדי פתח תקוה, ופורסמו בעיתון המגיד כבר בראשית תרמ"ב. ברנט עזב אמנם עם משפחתו את המושבה ללונדון, בשלהי שנת תרמ"א, אך תכנן לשוב אליה לאחר שנת השמיטה. בניסיון לעודד לעלייה ארצה, תיאר ברנט באופטימיות רבה את יכולת

9. חבצלת (להלן, הערה 11); רא"מ לפידות, 'דרך הקדש', הלבנון, כ"ח בסיון תרמ"ב (22.6.1882), עמ' 173-174.

10. "וכעת בזמנינו אלה, אשר זכו כמה וכמה מאחב"י [מאחינו בני ישראל] להיות למו אחריות נחלות באה"ק [בארץ הקודש] ולעבדה ולזמרה ולקיים מצות התלויות בארץ - אשרי חלקם, ואחרי כי קרבה שנת השבע עליהם להיות בקיאים בהלכות אלו וכמו שיתבאר לקמן" (רמ"נ כהניו, קונטרס שנת השבע, ירושלים תרמ"א, בהקדמה).

11. רמ"נ כהניו, 'דרך החיים', חבצלת, ג' סיון תרמ"ב (21.5.1882), עמ' 230-232.

12. ר"ש סלאנט, תורת רבינו שמואל סלאנט, כרך א, ירושלים תשנ"ה, סימן נג, סעיף ג, עמ' רעו.

13. "קול שאון מעיר קול מהיכל הגיע לכבוד הגאון דפה, שלא יתיר את האסור (לפי דעתם) וכבר שבתה הארץ בפתח תקוה את שנת השמיטה ולא השתדלו בזה, ואין מעצור לה' להושיע" (בתוך ראשית התחיה (לעיל, הערה 7), עמ' 287).

14. ראו בדברי מ"ל לילינבלום ל"ל אפל (לעיל, הערה 7).

ההתיישבות בארץ, והתעלם לחלוטין מן הקשיים שעברו על אנשי פתח תקווה, כשהוא מציין בתחילת דבריו בפשטות ש"בשנה זו אוכל לנוח מעבודה מעט יען שנת השמיטה היא לי בעבודת האדמה בארץ קדשנו"¹⁵.

בזיכרונותיו הציג ברנט תמונה ריאלית יותר, אך גם בהם בולט תיאור השביתה בשנת השמיטה במושבה. לאחר שתיאר את מקרי הקדחת הקשים שאירעו במושבה בשנת תרמ"א, ציין ברנט:

המצב הקשה הזה דכא אותנו עד מאוד... להלחם עם טבע המקום לא עצרנו כח, אז נשלחו רבים מבני המשפחות חזרה לירושלים, ואחרים מן האכרים התחילו מהססים ג"כ לשוב. רוב בני הקבוצה החליטו להשאר במקום, בכל אופן, באותה שנה לא הצליח היכול. והנה הגיעה שנת השמיטה, ולא ידענו לשית עצות בנפש[נו], מה נעשה בכדי להחזיק מעמד, אחרים החליטו להושיב את משפחותיהם ביפו, ואחרים חזרו למקומותיהם. אני הייתי כאז כקדם חזק באמונת... ואולם כל הכסף שלי כלה... ויצאתי את המושבה... לאסוף אמצעים חדשים כדי לשוב... בשנת תרמ"ב, שנת השמיטה, עזבו כמעט כל האכרים את פתח תקווה, והלכו באשר הלכו... בפתח תקווה נשארו אז יחידים אחדים בתור שומרים ומפקחים על הנחלאות בלילות¹⁶.

הד לנכונות הברורה לשבות בשמיטה בפתח תקווה עולה כבר מתקנות שניסח ר' יחיאל מיכל פינס לארבע משפחות שהושיב על חלקה בפתח תקווה שקנה הגביר סידני מ' שמואל מאנגליה. אף שהתקנות נחתמו כבר באייר תר"מ, צוין בהן שההתיישבות של המשפחות היא להשביח את הקרקע "מדי שנה בשנה משך עשר שנה משנה הראשונה שלאחר השמיטה הסמוכה ואילך"¹⁷.

יש לציין עוד שכבר בשנת תרל"ט, במקביל לייסוד המושבה, פרסם הרב שלזינגר קובץ מפורט של ההלכות התלויות בארץ, בכתב עת שהוציא, כשהוא מדגיש את החשיבות שבשמירת המצוות התלויות בארץ ללא הערמה¹⁸. לגבי השמיטה הוא ציין שם:

15. ז' ברנט, 'ע"ד ישוב הארץ', המגיד, ה' בתשרי תרמ"ב (29.9.1881), עמ' 316-317.

16. ז' ברנט, זכרונות ר' זרח ברנט, ירושלים תרפ"ט, עמ' 18-20.

17. א"ר מלאכי, פרקים בתולדות היישוב הישן, תל אביב תשל"א, עמ' 202-206.

18. רע"י שלזינגר, עמוד היראה ועמוד התורה, ירושלים תרל"ט. ראו למשל, שם, אדר תרל"ט, עמ' ד: "למחשבי היתר לפטור מן המצות [...] לפרוק מעליכם עול תו"מ [תורה ומצות] הרי לכם הררי שעיר ותלכו לאמערק"א שם פטורין ע"פ היתר פשוט מתו"מ [מתרומות ומעשרות] וממצות התלויות בארץ ואם אתם שמחים על מצות ה' כמוצא שלל רב לא במסתרת יבאו לפטור מן המצוה [...] אז תבואו לירש ארץ".

שנת השביעית אשר יהיה אי"ה (כעת שנת תרמ"ב הבע"ל [הבאה עלינו לטובה]) היא שבת הארץ, אז תרצה הארץ שבתותיה ושבתה הארץ שבת לה¹⁹.

גם בתקנות שפרסמו חלק מאנשי המושבה בקיץ תרמ"א, צוינה מחויבותם "לקיים את כל המצוות התלויות בארץ והפרשת ונתינת תו"מ [תרומות ומעשרות] כהלכה בלי שום ערמה ומרמה והוראות היתר כלל רק תמים נהיה להפריש ולתת המעשר והתרומה כד"ת [כדין תורה]²⁰.

עדויות סותרות

אולם בניגוד לתמונה ששורטטה לעיל עולה מתיאורים אחרים מציאות אחרת. לעיל צוינה עובדת שמירת השמיטה בשם יהודה ראב, ואכן ראב אף תיאר בספרו "התלם הראשון" את המציאות העגומה בפתח תקווה בראשית שנת תרמ"ב, כך:

ליום הכפורים שנת תרמ"ב (82-1881) היה לנו בדוחק מנין לתפלה. בחג הסוכות כבר לא היה גם זה. שנת תרמ"ב זו היתה שנת שמיטה ואחד אחד נשמטו החברים בהחליטם להפקיר אותה שנה את שדותיהם. בכל הנחלה נשארו רק שלושה אנשים: גוטמאן, אבי ואנכי²¹.

אולם בהמשך דבריו ציין ראב כך:

יום אחד חלה אבא קשה בכליותיו ונאלץ גם הוא לנסוע לירושלים... עתה נשארו רק אני וגוטמאן בפתח תקוה. היה עצוב, ועל שנינו היה להשגיח לסירוגין על הנחלה שהוחכרה כולה לערבים ועל מעט הבנינים והרכוש. אפילו עבודה לא היתה לנו. נלאינו נשוא. באמצע החורף עבר גוטמאן ליפו ואני נסעתי לירושלים. שכרתי דירה בירושלים ונגזר בה עד סוף הקיץ... בל"ג בעומר של אותה שנה, 1882, נשלחתי על ידי בעלי נחלת פתח תקווה אל המושבה העזובה, כדי לראות מה נעשה בה ולעשות את ההכנות לקבלת ה"קישם" (החלק ביבול) מן הערבים החוכרים²².

19. שם, כסלו תרל"ט, עמ' ה.

20. ספר הברית והזכרון לחברת "אגודת מיסדי הישוב", ירושלים תרמ"א, עמ' לא. על הרקע לייסוד האגודה הנ"ל, ראו להלן, הערה 64.

21. י' ראב, התלם הראשון, ירושלים תשמ"ח, עמ' 82-83.

22. שם.

יש לציין שגם משלחת של אנשי סובלק שבליטא, שתרה בשנת תרמ"ב אחר מקום התיישבות והתעניינה בהתיישבות בפתח תקווה, טענה ש"כל השדות... זרעו הפלאכין בשנת השמיטה"²³.

עדויות אלו מעלות את השאלה, האמנם הושבתה עבודת הקרקע בפתח תקווה בשנת תרמ"ב אם לא? ואולי הכוונה בשמירת השמיטה לכך שהאדמה הוחכרה לערבים ולא נעבדה על ידי יהודים?

בעקבות דברי ראב, טען משה מגיד, מחוקרי תולדות פתח תקווה, שבניגוד לטענה המקובלת, המתיישבים אכן הקלו לסמוך על היתרים הלכתיים בשנת השמיטה תרמ"ב:

להלכה ולמעשה היו בידי המייסדים והירקונים²⁴ פתרונות הלכתיים [ההדגשה במקור. ב.ה.] מוכרים להתמודדות עם סוגיה זו: ראשית, אדמותיהם היו מסוג "מירי". כלומר היו באדנותה המלאה של הממשלה, ולכן לא חלה עליהם מצוות שמטיטה. שנית, אלה יכלו לסמוך על "היתר המכירה" שהיה מוכר היטב בארץ ישראל: טרם הקמת פתח תקווה נופק היתר זה על ידי הרבנים יעקב-שאוול אלישר ומשה אלכסנדר לפידות, ובשנת תרמ"ב נופק שוב על ידי רבה של יפו, הרב נפתלי-הירץ הלוי ויידנבוים. ההתנגדות להיתר המכירה ("פולמוס השמיטה") (התעוררה) רק סמוך לשנת השמיטה הבאה (תרמ"ט, 1889-1890)... בספרות הדתית ובעיקר בזו החרדית, רווחת הדעה כי תושבי פתח תקווה הקפידו על שמירת מצוות השמיטה... בעוד שמעדותו של ראב, עולה כי אנשי פתח תקווה "החרדיים" סמכו להלכה ולמעשה על "היתר המכירה" והחכירו את אדמותיהם לאריסים בשנת השמיטה... ייתכן שהתעלמות הספרות החרדית מאי-שמירת השמיטה בפתח תקווה נעוצה בחשש לסדיקת תרמיתם החרדית²⁵.

מגיד אף ציין בהקשר זה את דבריו של חיים אלעג'ם, משכיל יהודי ממזרח רומליה שבבלקן וגיסו של יהודה בכר, ממתישבי פתח תקווה. במכתב שכתב בט"ז בתשרי

23. מתוך מכתבו של אברהם קופלמן לרי"מ פינס מו' בניסן תרמ"א (הארכיון הציוני המרכזי, מסמך A109\80-24. ראו גם: י' קלויזנר, התנועה לציון ברוסיה, חלק א: בהתעורר עם, ירושלים תשכ"ב, עמ' 213-214).

24. על מינוחים אלו ראו להלן.

25. מ' מגיד, הגבעה והירקון: הנסיון הראשון להתיישבות בפתח-תקווה (1878-1882), עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ח, עמ' 51-53. מלבד הדיון לגוף דבריו של מגיד, שיעשה להלן, יש להעיר שהניסוח שנקט מגיד: "אי-שמירת השמיטה בפתח תקווה" צורם במידת מה, שהרי מגיד עצמו טרח לטעון שהמתיישבים פעלו לפי היתרים מקובלים.

תרמ"ב (9.10.1881), ציין אלעג'ם את הקשיים הכלכליים שעברו על גיסו בפתח תקווה עד שנאלץ לשוב לעיר מולדתו בבלקן. בין היתר ציין אלעג'ם את בקשת גיסו:

הנה נא הואלתי לדבר ע"ד [על דבר] השמטה, ולאמר אם הותירו לנו חכמי הזמן לתת את אדמתנו בחכירה את הגוי כדי לשלם את דמי האדמה לאדונינו המלך, אנא לתת גם את אדמת²⁶.

מגיד ראה בכך בקשה של בכר "כי לרגל שנת השמיטה הקרבה יסמכו על ה"היתר מכירה" שניפקו הרבנים ויחפיו גם נחלתו לאריסים²⁷.

כמה מטענותיו של מגיד אינן עומדות בפני הביקורת. הקביעה כאילו היה באותו הזמן "היתר מכירה" שהיה מוכר היטב בארץ, אותו הנפיקו הרבנים שהזכיר מופרכת. פסקו של הרב אלישר ניתן רק בשנת תרמ"ח, לקראת שמיטת תרמ"ט, והיתרו של הרב נפתלי הרץ הלוי ניתן אף מאוחר יותר, לקראת שמיטת תרנ"ו²⁸! הרב לפידות לא הציע להסתמך על מכירה אלא סבר להתיר אף ללא מכירה, מה עוד שדבריו לא יצאו מגדר הצעה, שלא הייתה מקובלת על רבני ירושלים או על כל סמכות הלכתית אחרת באותו הזמן ואף הוא ציין במכתב חוזר שדבריו אינם אלא הצעה בלבד²⁹. יתר על כן, הוא פרסם את דבריו חודשים רבים לאחר שהחלה כבר שנת תרמ"ב. עובדת היות אדמות המושבה "אדמות מירי", קרי אדמות מדינה בבעלות השלטון הטורקי, צורפה על ידי כמה פוסקים ובראשם הרב אלישר לנימוקים להתיר את מכירת האדמות ולעבדם בשמיטה, אולם מלבד מה שנימוק זה לא הוזכר על ידם אלא לקראת שנת תרמ"ט, הם לא התירו לעבד את האדמות ללא מכירה. ממילא אין ספק שמייסדי פתח תקווה לא פעלו לאור הפסיקות הנ"ל, וחלקם אף יתנגדו במפורש להיתרים שיינתנו לשמיטת תרמ"ט. יחד עם זה, כפי שציין מגיד בהערה, וכפי שנראה להלן, קדמו להיתרים אלו היתרים מסוימים, שניתנו במאות הקודמות³⁰, ובמידה כזו או אחרת הם יעמדו ברקע שאלת השמיטה בפתח תקווה.

26. שם, עמ' 78; הנ"ל, 'אנכי במזרח ולבי בציון', פעמים 129 (תשע"ב), עמ' 153. המכתב המקורי מצוי בארכיון פתח תקווה, מסמך 1.1.1/110. מגיד העתיק בטעות "הועלת" ותיקנתי על פי תצלום כתב היד.

27. הגבעה והירקון (לעיל, הערה 25), עמ' 63; פעמים (לעיל, הערה 26), עמ' 150, הערה 32.

28. ראו למשל: רמ"צ נריה, דבר השמטה, ירושלים תרצ"ח, עמ' 65, 68. הספר נדפס מחדש על ידי מכון התורה והארץ, כפר דרום תשס"א.

29. רא"מ לפידות 'דרך הקדש', הלבנון, כ"ח סיון תרמ"ב (15.6.1882), עמ' 173-174.

30. מגיד (הגבעה והירקון (לעיל, הערה 25), עמ' 52, הערה 235) ציין ש"היתר המכירה", שעל בסיסו ניתן להמשיך ולעבד את האדמות גם בשנת השמיטה, ניתן לראשונה על ידי ר' משה מטראני (שו"ת המבי"ט, לכוב תרכ"א, חלק ג', סימן מו [צריך להיות מח]). וראו גם שם, חלק ב', סימן סד. יש לציין שהיתר המבי"ט, שננקט גם על ידי בנו (ר"י מטראני, שו"ת מהרי"ט,

המציאות בפתח תקווה

כיצד מתיישבות אפוא העדויות על החכרת הקרקע עם שלל העדויות שנזכרו לעיל, מהן עולה שהמתיישבים השביתו כליל את אדמותיהם בשמיטה?

להבהרת התמונה יש לעמוד מעט על ההיסטוריה של ההתיישבות היהודית בפתח תקווה, ומאפייניה המשפטיים, הכלכליים והחקלאיים, ועל ההבדל המשמעותי שבין שתי נחלותיה של המושבה: "נחלת קאסר" ("הגבעה") ו"נחלת טאיאן" ("הירקונים").

האדמות עליהן הוקמה פתח תקווה הוקצו בשנות השלטון המצרי בארץ (1831-1840, תקצ"א-ת"ר) למשפחות ערביות שבניהן שרתו בצבא המצרי, ואלו הקימו את הכפר אמלכס. התיישבות זו כשלה בשל מחלת הקדחת וחובות כבדים בהם שקעו תושביה. על פי החוק העות'מאני הבעלות על מרבית האדמות החקלאיות בארץ, ובהן גם אדמות אמלכס, הייתה של המדינה³¹. בעלות זו הקנתה למדינה את הזכות לגבות מן המחזיקים בקרקע מסים שונים כדלהלן:

א. מס ה"וורקו", מס רכוש שנתי שהוטל על קרקעות (גם אם לא עובדו!) ועל מבנים. גובה המס המקובל על קרקעות היה 1%-0.4% משווי הקרקע, תלוי בטיבה³².

ב. מס ה"עושר", מס על התוצרת החקלאית, במידה שהייתה, שנגבה מהתוצרת החקלאית עצמה, בשיעור רשמי של 10% מאומדן היכול בפועל (לימים הוא הועלה ל-12.63%).

יתר על כן, במצב בו לא עובדו האדמות שלש שנים הפכה האדמה לאדמת "מחלול", דהיינו הייתה מופקעת מן הקונים וחוזרת לבעלות המדינה³³.

בשל חובותיהם נאלצו כפריי אמלכס למכור את רוב הקרקעות שברשותם לשני סוחרים נוצרים מיפו, בשם טאיאן ואל-קאסר. סוחרים אלו הציעו למכירה בקיץ תרל"ח (1878). המציאות ערב ההתיישבות היהודית בפתח תקווה הייתה שמתוך כלל

חלק ב, תל אביב תשי"ט, יורה דעה, סימן נב), אינו מבוסס על מכירה אלא על השכרה והוא שונה בפרטים רבים מ'היתרי המכירה' שננקטו בדרך כלל, החל משמיטת תרמ"ט. בפרט הוא אינו מהווה פתרון למצב בו נזקקת עבודת יהודים, אם כי הוא ישמש תפקיד מסוים גם בחלק מן ההיתרים שיינתנו בעת החדשה, ראו להלן בהערה 69.

31. המעמד המשפטי של אדמות המדינה (אדמות "מירי") היה כזה שהבעלות עליהן ("רקבה") נמצאה בידי המדינה, אך זכות השימוש בהן ("תסרף") ניתנה לחכירה בלתי מוגבלת. קבלת זכות זו הותנתה ברישומה ב"טאבו" בבירת טורקיה, שלאחריו קיבל בעל הזכות על כך אישור רשמי ("קושאן").

32. י' ילין, זכרונות לבן ירושלים, ירושלים תרפ"ד, עמ' 184.

33. י' נוקד, השפעת החוק והמימשל העות'מאני על רכישת מקרקעין בארץ-ישראל על-ידי יהודים בשנים 1882-1914: מציאות מול השתקפות בחקר התקופה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשע"ד, עמ' 73-75.

השטח שעמד על כ-14,200 דונם³⁴, כ-3375 דונם ניקנו על ידי אל-קאסר, וסומנו גבולותיהם. כשלושה רבעים משאר השטח נמכרו לטאיאן, אולם בלא שנעשתה חלוקה מסודרת של האדמה. כך יצא שכ-10,975 דונם היו ביד טאיאן, וכרבע מהם, כ-2500 דונם, נותרו בידי תושבי הכפר, אולם הם לא היו מופרדים מנחלת טאיאן אלא מעורבים בה³⁵.

בקיץ תרל"ח החלו אדמות אלו לעבור לבעלות יהודית. הליך קניית אדמות היה מורכב ויקר, לכן הדרך שנהגו בה המייסדים, ועתידה לאפיין את העברות הבעלות במושבות היהודיות גם אחר כך, היא: רישום ראשוני בטאבו של שטח גדול על שם אדם אחד (אחד מבעלי הממון ששילם על הקרקע או איש מטעמו). אותו אדם היה מקבל את שטר הבעלות ("קושאן") ולאחר מכן היו נמכרות חלקות שונות באותו שטח, לקונים שונים. פעמים רבות נחתמו מכירות אלו בין הקונה למוכרים מבלי שנרשמו בטאבו.

בשלב ראשון נקנתה כל הקרקע שבבעלות אל-קאסר, בסכום של כ-21,500 פרנק. האדמה נרשמה בטאבו על שם דוד גוטמן וחולקה ל-24 חלקות בנות כ-120 דונם, שחולקו בין כעשרה קונים³⁶. במהלך שנת תרל"ט נחפרה באר ונבנו מספר מבנים, ששימשו לשמירה ולבהמות. המשפחות התגוררו בירושלים וכיפו. נזרעו תבואות חורף וקיץ במשותף, באמצעות כמה מן המייסדים ובסיוע של כמה פועלים יהודים וכ-12 פלאחים. בהעדר כוח אדם הוחכרו חלק מן האדמות לפלאחים, תמורת "קישאם", דהיינו רבע מן היבול³⁷.

34. הכוונה כאן ובכל המאמר לדונם טורקי שנמדד ב-1600 אמות מרובעות, שהן 919.3 מ"ר.

35. נקטתי את המידות של נחלות קאסר וטאיאן, אותן ציין המורד הגרמני תיאודור זאנדל, במפה הראשונה של פתח תקווה (ראו: הגבעה והירקון (לעיל, הערה 25), עמ' 18-19; וראו עוד: בתוך ראשית התחיה (לעיל, הערה 7), עמ' 250). על המידות השונות המוזכרות בכמה מקורות ראו: ג' קרסל, אם המושבות פתח תקווה, פתח תקווה תשי"ג, עמ' 65, 75.

36. בא' באב תרל"ח (31.7.1878), נחתם החוזה בין המוכר לבין דוד גוטמן, יואל משה סלומון ונתן גרינגרט ששימש גזבר הקבוצה, במעמד יהושע שטמפפר וזרח ברנט, וסגן הקונסול האנגלי ביפו חיים אמזלג. על החוזה היה חתום גוטמן, שהיה נתין אוסטרי ובעל ממון, ורישום האדמות על שם גוטמן בטאבו נעשה בכ"ו בתשרי תרל"ט (23.10.1878). אדמות הנחלה חולקו, באמצעות מוסמך, ל-24 נחלות, בנות כ-120 דונם שסווגו לפי איכותן, ונמכרו בין כעשרה קונים במכירה פנימית, שלא הייתה רשומה בטאבו (התלם הראשון (לעיל, הערה 21), עמ' 55; ט' סלומון, 'יומן יסוד פתח תקווה', ר"ע ולנסקי (עורך), ר' יואל משה סלומון: פועלו ותולדותיו, ירושלים, תשע"ג, עמ' 70; מ' דיסקין, קונטרס מאמר מרכזי, ירושלים תרע"ב, דף מח ע"א).

37. ש' כ"ץ, "התלם הראשון" - אידיאולוגיה, התיישבות וחקלאות בפתח-תקווה, בעשור השנים הראשונות לקיומה, קתדרה 23 (תשנ"ב), עמ' 66, ובהערות 21-32.

יש לציין עוד את הקשרים שפיתחו המייסדים עם הטמפלרים בני המושבה הגרמנית הסמוכה שרונה. כבר באביב תרל"ט שכרו המתיישבים את מכונת הדיש של שרונה, ובעזרת מדריך גרמני דשו בהצלחה את השעורה³⁸.

ככלל היה היבול משביע רצון, אך בשל הוצאות שונות ומותם של השוורים, היה המאזן שלילי. לכך נוספו הצקות והשגת גבול של הפלאחים שהובילו למשפט יקר, והביאו להפסדים משמעותיים למייסדים.

בשנת תרל"ט, הוחלט להרחיב את תחום פתח תקווה ולקנות גם את אדמותיו של טאיאן, במטרה למוכרן לקונים שונים בירושלים. האדמה נקנתה בכ-60,000 פרנקים ונרשמה על שם סלומון, גוטמן וגרינגרט³⁹. בשלהי חודש תשרי תר"מ, הוחל בהתארגנות למכירת רבות מאדמות נחלת טאיאן, בתיווכו של גרינגרט. בשל גודלה חולקה נחלה זו למאה חלקות, בנות כ-80 דונם, וכל חלקה הוצעה למכירה במחיר 600 פרנק. כמה עשרות קונים מירושלים, רובם דלי אמצעים, נרשמו בחדשים הקרובים לקניית הנחלה, בחמשה תשלומים⁴⁰. כן הוחל בבניית בתים בגבעה ובתכנון בנייה למשפחות החדשות. אולם למעשה רבים מן הקונים, שהיו עניים, לא עמדו בתשלומים. דבר שהוביל לסכסוכים ואף לניסיונות ספסרות. גוטמן וסלומון נאלצו לשלם את התשלום לטאיאן (כשהם מוכרים נכסים שברשותם כדי לעמוד בתשלומים בזמן), ורק 16 חברים פרעו את חובותיהם. חברים אלה קיבלו שליש מנחלת טאיאן שהייתה רשומה על שם סלומון, ואדמותיהם נרשמו על שמם בטאבו, בשלהי שנת תר"ם או במהלך שנת תרמ"א⁴¹. חלקה נוספת בשטח זה נקנתה בכסלו תר"מ על ידי

38. התלם הראשון (לעיל, הערה 21), עמ' 73. המושבה שרונה הוקמה באזור יפו בשנת תרל"א (1871) על ידי חקלאים נוצרים שבאו מגרמניה. לאחר כמה שנים של קשיים, הם הצליחו לבסס משק חקלאי ברמה כלכלית שלא הייתה מקובלת במשק המסורתי (ראו: נ' טלמן, 'המשק החקלאי במושבות הטמפלרים ותרומתו לקידום החקלאות בארץ ישראל', קתדרה 78 (תשנ"ו), עמ' 65-81).

39. הקנייה בוצעה בי' בסיון תרל"ט (1.6.1879) בחתימת סלומון, גוטמן וגרינגרט, וסוכם שהיא תשולם בארבעה תשלומים במשך שנתיים. המכירה נרשמה בטאבו בחודש תשרי תר"מ (אוקטובר 1879) (יומן יסוד פתח תקווה (לעיל, הערה 36) עמ' 92, 98; 'הקולוניא הראשונה באה"ק', הצפירה, י"ג באייר תרמ"ב (2.5.1882), עמ' 116-117).

40. יומן יסוד פתח תקווה (לעיל, הערה 36), עמ' 95; אם המושבות (לעיל, הערה 35), עמ' 79. תצלום של רשימת קוני החלקות, מיום א' בטבת תר"מ, מצוי בספר היובל (לעיל, הערה 1), עמ' 10. ממנו ניתן לראות רשימה של כ-60 קונים שחלקו ביניהם את 100 הנחלות. רובם קנו חצי חלקה או חלקה אחת ומיעוטם מספר חלקים גדול יותר. הבולט שבהם ר' עקיבא יוסף שלזינגר, בא כוח של חותנו ר' הלל ליכטנשטיין מקולומיאה, שרכש עשר חלקות.

41. יומן יסוד פתח תקווה (לעיל, הערה 36), עמ' 111-112. פסק שנתן בית הדין האשכנזי בירושלים קבע, בח' באדר ב' תרמ"א, שסלומון מחויב לדאוג רק לרישום הבעלות של ששה

הגביר סידני מ' סמואל מאנגליה, בתיווכו של ר' יחיאל מיכל פינס, שהושיב עליה ארבע משפחות עניות⁴². למעשה, רק חלק מן הקונים החדשים הגיעו להתיישב במקום ובנו לעצמם מבנים בקרבת הירקון, חלק אחר כלל לא הגיע ונשאר בירושלים.

בפועל התנהלה העבודה החקלאית בשנת תר"מ בצורה מקרטעת. בנחלת קאסר בוטלה שותפות החברים בעבודה. חלק עיבדו את השדות על חשבון עצמם ואחרים מסרו את נחלתם באריסות לפלאחים ולגרמנים משרונה. חלק מן המתיישבים החדשים בנחלת טאיאן החלו לעסוק שם בפעולות חקלאיות שונות, אחרים החכירו את אדמתם או העסיקו בה פועלים⁴³. יתר על כן, בחורף תר"מ המשיכו פלאחים מן הכפר הסמוך לעבד חלק מן השטח, כיון ששטח זה כבר ניתן להם באריסות על ידי המוכר טאיאן, לעיבודו בקיץ תרל"ט ובחורף תר"מ⁴⁴. למעשה, על אף יכול מסוים שהושג במהלך השנה בנחלת טאיאן, הרי שחוסר באמצעים ובניסיון חקלאי, החורף הקשה של שנת תר"מ, מחלות שתקפו את המתיישבים, וסכסוכים שונים ובפרט בנוגע לתשלום על האדמות ועל מבנים, ובנוגע למסירת הקושאנים, הביאו לפגיעה אנושה בהתיישבות במקום⁴⁵. המצב החקלאי והבריאותי שהחריף בשנת תרמ"א, הוביל לנטישת רוב נחלת טאיאן. בקיץ תרמ"א נשארו בודדים בנחלה זו אך גם הם עזבו לאחר התקפות שור של ערבים, שאף פשטו על השדות והמבנים הנותרים. במהלך הקיץ עזבו גם רוב המשפחות שגרו בגבעה⁴⁶.

עשר אלו ששילמו את חלקם (ארכיון פתח תקוה, 001.001.001-38, מסמך 2). בכ"ה בניסן תרמ"א הוציא בית הדין כתב התראה לאלו שלא שילמו את מלוא חובם, שיבואו לבית הדין או שישלמו מיד חובם, אחרת יפסידו את מה ששילמו ועשויים להיתבע על הפסדים שייגרמו בגינם (שם, 001.001.001-84).

42. ראו לעיל, הערה 17.

43. יומן ייסוד פתח תקוה (לעיל, הערה 36), עמ' 106-107. דו"ח של הגרמנים בשרונה, מיום ג' בשבט תר"מ (16.1.1880), שפורסם בעיתון של הטמפלרים, ציין שהם חכרו 100 מורגן [= 340 דונם] מאדמת פתח תקוה, וזרעו בהם חיטה ושעורה (די-וארטה, י"א באדר תר"מ (23.2.1880), עמ' 7; כ"ץ (לעיל, הערה 37) עמ' 75, הערה 66).

44. שם, עמ' 107. טוביה סלומון ייחס זאת לקיץ תר"מ ולחורף תרמ"א, אבל הדברים מתאימים דווקא לשנה קודם. וראו שם בהערת העורך.

45. שם, עמ' 108-114.

46. ראו את מכתבו הקודר של אלתר וינקלר, שלדבריו נשאר אחרון בנחלת הירקונים, אחרי ש"אנשי החברה "פתח תקוה" כלם ברחו וחזרו ירושלימה, ועזבו אדמתם שוממה מנסבת התחלואים שונים שהמקום גרמא". הוא ציין שברח משם לירושלים, לאחר שהוכה ונשדד על ידי ערבים חמושים (הלכנון, ה' בתשרי תרמ"ב (28.9.1882), עמ' 73, וראו לעיל, הערה 21).

מציאות זו עוררה לשאלה מה עתיד המושבה. המשבר במושבה הוביל למתח רב בין שתי הקבוצות, אנשי "הגבעה" וה"ירקונים". המייסדים החלו לנסות למצוא מקום חלופי למגורים ומתיישבים חלופיים לקניית האדמות שליד הירקון. במקביל התאגדו כ-15 משפחות מן ה"ירקונים", ותומכים נוספים, בקיץ תרמ"א, סביב מנהיגותו של הרב יהושע ליב דיסקין וניסו להביא לארגון מחדש של המושבה, במימון משפחות ותורמים מחו"ל, כשגם הם מחפשים מקום אלטרנטיבי למגורים⁴⁷. התארגנות זו כשלה, ובסופו של דבר המושבה התבססה סביב גרעין המייסדים, שקנו שטח קטן במרחק כמה קילומטרים מאדמות המושבה⁴⁸, בו התיישבו בראשית שנת תרמ"ג, במטרה לצאת משם ולעבד את אדמות פתח תקווה. אליהם יצטרפו אחר כך כמה משפחות מן ה"ירקונים" ובעיקר משפחות שיעלו מחוץ לארץ ויקנו חלקות במושבה. מה הייתה אפוא המציאות במושבה במהלך השמיטה? והאם היה הבדל בין שתי הנחלות?

והנה ב"יומן ייסוד פתח תקווה" שכתב טוביה סלומון, בנו של יואל משה סלומון, ואשר פורסם במלואו לפני שנים אחדות, צוין שבשלהי שנת תרמ"א החליטו יואל משה סלומון ודוד גוטמן לעזוב את פתח תקווה, והתנחמו בכך:

כי לכל הפחות מצאו להם אמתלא אחרת, להיות כי השנה הבאה, שנת תרמ"ב, היא שנת השבע שנת השמיטה, שעבודת החקלאות, חרישה וזריעה, אסורה להם על פי הד"ת [הדין-תורה], ומפני זה הם עוזבים נחלתם ושבים העירה, עד סוף השנה. הם שכרו שומר, איש ערבי, להשגיח על בתיהם שלא יהרסו, ועל שדותיהם שקנו מקסר, שלא יעבדו על ידי הערבים, (זולת השדות שנקנה מטיאן, אשר לא עליהם מוטלת השמירה)⁴⁹.

בהמשך דבריו ציין טוביה סלומון:

בשנת תרמ"ב, בשנת השמיטה בל"ג בעומר, נשלח מטעם מיסדי המושבה ה'אדון' יהודא ראב מירושלים לפתח תקווה לראות מהנעשה שמה. ובשובו סיפר, כי מצא פלחים רבים מהכפרים הסמוכים לפתח תקווה, שבראותם כי השדות שנקנו מה' טיאן נשארו הפקר, ושומר אין, אז באו וחרשו וזרעו מדעת עצמם. ובדברו עמהם הבטיחו לו לתת ליהודים חלק החכירה כנהוג. ומפני שהחברים הירושלמים לא רצו לקבל חלק התבואות הללו, שנזרעו על שדותיהם בשנה

47. ראו להלן, הערה 63, וכן מכתבו של משה צבי לוינזון לרב חיים אליעזר ואקס, מיום י"ב בסיוון תרמ"ב (הספרייה הלאומית, אוסף תעודות לתולדות חבת ציון והעליה הראשונה, תיק 027 966 01 V).

48. מה שייקרא "יהוד" או "יהודיה", היום בתחום סביון, כ-7-10 ק"מ מאדמות פתח תקווה.

49. יומן ייסוד פתח תקווה (לעיל, הערה 36), עמ' 121-122.

השביעית, ולזה החליטו לבלי לקבל חלק תבואה מהפלחים, כי אם כסף, והכסף ישתמש לצורך תיקון כללי בהמושבה⁵⁰.

מדברי טוביה סלומון עולה אפוא שבניגוד למה שעולה מזיכרונותיו של ראב, האדמה לא הוכרה מלכתחילה לערבים, אדרבה, בנחלת קאסר ("הגבעה"), אף העמידו המייסדים שמירה שמנעה את עיבוד האדמות, אלא שעל חלקים בנחלת טאיאן ("הירקונים") השתלטו פלאחים ערבים שעיבדו את האדמה בשנת השמיטה! הדברים מתאשרים גם מעדות שנתן בשנת תרמ"ט מרדכי דיסקין, שהגיע לפתח תקווה במהלך שנת תרמ"ב, ויתכן שעליהם אף התבסס טוביה סלומון בדבריו:

גם בשנת השמיטה העוברת בשנת תרמ"ב כשהייתי בפ"ת, ושם יש כברת ארץ 3120 דונעם אשר נקראת בשם נחלת כאזר השייכת לה' [אדון] גוטמאן ולה' סאלאמן ולעוד איזה קולוניסטים, ואח"כ קנו עוד 10767 דונעם מה' טאיאן ונקראת נחלת טאיאן... ויפקידו אז שומרים על השדות לבל יהיו למשסה ולמדרך כף רגל, ונחלת כזר היתה אז שובתת כדת. ונחלת טאיאן היתה זרועה... ה' גוטמאן וה' סאלאמן הלכו ויפקידו שומרים לשמור את שדותיהם בנחלת כזר, וגם בתיהם אשר היו חזקים, אבל על נחלת טאיאן לא השגיחו השומרים, ויבאו הערבים ויזרעו את השדות של נחלת טאיאן ועפ"י חוקי הממשלה יר"ה [ירוש הודה] אין כל עונש להאיש הזורע שדה של חברו כי אם שלם ישלם לו דמי שכירות⁵¹.

שנים מאוחר יותר יציין דיסקין, שוב דברים דומים:

באנו אני ומשפחתי לאה"ק [לארץ הקודש] בשנת תרמ"ב שנת השמיטה... ובאו אלי ר' דוד גוטמאן ז"ל ולאריכות ימים הרב ר' יואל משה סאלימאן מייסדי פ"ת [פתח תקווה]... אח"כ רכבנו שלשתנו על ג' סוסים והראו לי כל הנחלה אצל נהר ירקון, הנחלה הזאת... נקראת נחלת טאיאן על שם האדון שקנו ממנו הנחלה ששמו טאיאן. (ואף שהי' אז שנת השמיטה אעפ"כ היתה חרושה וזרועה ככתוב בספרי דברי מרדכי דשנת תרמ"ט) ובאנו עד נחלת כזר... שהיא הראשונה אשר קנו, והמייסדים העמידו שומר שלא יניח לעבוד אצל הנהר⁵².

בהמשך דבריו שם ציין דיסקין, שלקראת שנת תרמ"ג, מינו אותו כל בעלי החלקות מירושלים:

50. שם, עמ' 127.

51. מ' דיסקין, דברי מרדכי, ירושלים תרמ"ט, דף כג ע"ב.

52. קונטרס מאמר מרדכי (לעיל, הערה 36), דף מח ע"א.

להשגיח ולתן לגוים לעבוד את האדמה באריסות, כי חוק המלכות הוא באם לא יעבדו את האדמה ג' שנים רצופות אז תלקח מבעליה ותנתן לאחרים, וכאשר האדמה היתה עד הנה בלא בעלי'ה] העובדים לכן היתה הפקר ויזרעו עלי'ה] גוים⁵³.

לאדמות אלו כיוון בוודאי, דניאל ליפשיץ, שציין בשנת תרמ"ח:

אדמת פ"ת... כבר עבדוה תשע שנים בלי הפוגה, וגם בשמיטה הקודמת כאשר יצאו האכרים להנפש מעט מעמלם ולא רצו לעבוד שדותיהם, באו אח"כ הערבים שכניהם, בלי שאלת פיהם, וחרשו וזרעו כחפצם⁵⁴.

יש להוסיף לכך שבשנת תרמ"ט טען כתב בעיתון הצבי שבעקבות שמיטת הקרקע בתרמ"ב פלשו הפלאחים לאדמות פתח תקווה וגזלו כ-1000 דונם⁵⁵.

נראה אפוא שדברי יהודה ראב, שנכתבו שנים רבות לאחר שנת תרמ"ב, המציינים שהאדמה הייתה כולה מוכרת לערבים, כווננו למעשה לכך שהאדמה בנחלת טאיאן, נחרשה ונזרעה על ידי הפלאחים, שלא בידיעת הבעלים היהודים, ובדיעבד קיבלו התושבים תשלום עבור חלק מן היבול המקובל בחכירה.

אולם דומה שהמציאות הייתה מורכבת אף יותר. בכתבה שפורסמה בעיתון הצפירה תיאר הכתב את המציאות באדמות המושבה, כפי שנגלתה לעיניו באביב תרמ"ב:

הקולוניא ההיא הנקובה בשם הנאה לה "פתח תקווה" משתרעת בגודל 1096 העקטאר⁵⁶... של אדמה שמנה ופוריה, כל השדות הזרועות יתנו יכול למכביר, אבל יש מדת אדמה רחבת ידיים אשר לא תחרש ולא תזרע, ועוד מדה גדולה ממנה מסורה בחכירות בידי האשכנזים [הגרמנים] עובדי האדמה לעבדה ולשמרה, והם ישלמו בעדה שכר מצער. ומעתה היפלא בעינינו בראותנו כי הקולוניא היהודית חציה ביד היהודים וחציה ביד האשכנזים, ומן החצי אשר בידי היהודים גדולה מאד מדת שדה שמיטה שאיננה מוציאה כלום מאפס זרע⁵⁷.

53. שם, דף מח ע"ב. הוא ציין שם עוד שבמהלך שנת תרמ"ב נקנו על ידי משפחות מביאליסטוק ופוניוויז' 36 חלקות, וגם הן הוכרו בשנת תרמ"ג לערבים.

54. הצבי, ב' באייר תרמ"ח (13.4.1888), עמ' טו. ליפשיץ, שעלה מביאליסטוק, קנה שתי חלקות במושבה בשנת תרמ"ב, והצטרף ליישוב המתחדש. ראו: ספר היובל (לעיל, הערה 1), עמ' רמז.

55. "והערבים אשר ידעו להשתמש בשנת השמיטה שעברה לשלול ולבוז כאלף דונם מאדמת פתח תקווה" (הצבי, י"ז באייר תרמ"ט (17.5.1889), הוספה להצבי, עמ' 1).

56. הקטר שווה לכ-11 דונם טורקי.

57. 'הקולוניא הראשונה באה"ק', הצפירה, י"ג באייר תרמ"ב (2.5.1882), עמ' 116-117.

בהמשך הכתבה הובאו דברי "מנהל הקולוניא", שהוא בוודאי דוד גוטמן⁵⁸, שסקר בהרחבה את קורות המושבה מעת ייסודה. גוטמן ציין שתחילה נעזבה ההתיישבות ליד הירקון ואחר כך גם שכונת המייסדים, שביחס אליה ציין:

אנחנו, זקני הקולוניא ומיסדיה, נשארנו שם עד כ"ה תמוז שנת תרמ"א שנת השמיטה, ולשנה הזאת השארנו שומרים בתוך אחוזתנו, ונמכור את בהמותינו ונעתיק את מושבנו לירושלים.

בהמשך האריך גוטמן לתאר את הפוטנציאל החקלאי הגדול שבאדמת המושבה, כמו גם את החצר הרב הגדל בה, אך ציין בצער:

אך אין בהמות באריותינו אשר נוכל לתת להם את החציר למספוא, ועל כן נמכרהו במחיר מועט להקולוניסטים הקרובים [הגרמנים בשרונה]⁵⁹. ככה ארצנו כגן אלהים לפנינו וזרים אוכלים אותה, והקולוניסטים האשכנזים [הגרמנים] והפעללאחס מתעשרים מפסולתן של הקולוניא של בני ישראל בא"י [בארץ ישראל], ונוהגים בהם מנהג עקספלאאטאציע [נצלנות] נוראה - מפאת אשר אין תומך בידי היהודים.

כתבה זו מעלה תמונה מורכבת ביותר, וממנה עולה בבירור שלא רק שחלק מן האדמות נזרעו, אלא שחלקן היה מוכרך לגרמנים בשרונה. גם אם ניתן לטעון שדברי גוטמן, שהחציר נמכר לגרמנים במחיר מועט, מתייחסים למציאות שלפני שנת השמיטה, הרי שעדות הכתב, שסביר שלמד על פרטי מצב המושבה מדוד גוטמן, מלמדים שחלק מהאדמות אכן הוכרך במהלך שנת תרמ"ב! חיזוק משמעותי לכך עולה, באופן מפתיע, מתשובה שהתפרסמה לאחרונה, מעיזבונו של הרב עקיבא יוסף שלזינגר, בה ציין המחבר כך:

שאלה גדולה שאילנא קמאי על דבר נחלת פתח תקוה אשר יש עליה ארנונה, מס גדול מהממשלה יר"ה [ירוש הודה], ועד עתה אין עוסקים בה ישראל לרוב כי אם מוסרין מידי שנה לנכרי, והם נותנים חלק קבוע לאריסות כגון חלק הג' או הד', וממנו משלמים המס, ועתה מספקי להו מה יעשו בשנת תרמ"ב שנת השביעית הבא עלינו לטובה אם רשאים למסור השדה על כמה שנים בהבלעת שנת השביעית, והנכרי יעשה בו כמנהגו, ועכ"פ אם שרי להם בשביעית ליקח מהם כדי לשלם המס לבדו... ועוד ספק בזה אם מותר לומר לנכרי תתן לי השנה

58. ראו: אם המושבות (לעיל, הערה 35), עמ' 75, הערה 1.

59. מציאות זו נהגה גם שנים לאחר חידושה של המושבה, ועוד בשנת תרנ"ב (1892) יציין יהודה ראב, בדו"ח שכתב, כי משק הבקר במושבה הוא קטן ומשכך "אנו מוכרחים כיום לעיתים קרובות למכור את העשב לגרמנים משרונה הסמוכה, כי אין לנו היכולת להשתמש בכולו" (התלם הראשון (לעיל, הערה 21), עמ' 108). וראו להלן בהערה 79.

הזאת כך וכך, ובשנה הבאה יהיה לך הכל... עוד ספק אם לא יזרעו כלל, אם הנכרים באים לקצץ עשבים במגלות שקורים הייא ואכזן [מכונה לקצירת עשבים] שהוא מספוא לסוסים אם אין צריך לגעור בהם ולהניחם, על כן באו אלי לעומק השאלה הלכה למעשה⁶⁰.

מן התיאור עולה בבירור שעמדה על הפרק השאלה האם ניתן להחכיר את האדמות לנכרים, לפחות לצורך תשלום הארנונה, דהיינו מס הוורקו. יש לציין שזה בדיוק מה שציין יהודה בכר בפנייתו: "אם הותירו לנו חכמי הזמן לתת את אדמתנו בחכירה את הגוי כדי לשלם את דמי האדמה לאדונינו המלך, אנא לתת גם את אדמתי"⁶¹.

סוגיית מס הוורקו, והאפשרות לשלמו מן ה"קישאם" של השדות שהוחכרו, העסיקה מאוד את בני המושבה אף קודם לסוגיית השמיטה. ביטוי מובהק לכך עולה ממכתב שכתב בג' בתמוז תרמ"א, הרב יוסף שמואל הרשלה, בעל נחלה ליד הירקון, למשה צבי לוינזון, מראשי המתיישבים שם:

בעה"י, יום ה' חקת פה פ"ת יע"א [פתח תקווה יכוננה עליון אמן]⁶²
שוכ"ט ליד"נ [שלום וכל טוב לידיד נפשי] איש האמת מו"ה משה צבי נ"י
לעווענזאהן

מכתבו היקר קבלתי שנית ושמוח שמחתי עד מאוד בראותי שאתם עושים באמונה לתכלית ישוב אה"ק [ארץ הקודש] ומה גם שבראשיכם הגאון האמתי שליט"א נ"י⁶³... אכן דעת רד"ג [ר' דוד גוטמאן] לע"ע [לעת עתה] השטן מרקד

60. רע"י שלזינגר, **תשובות רבי עקיבה יוסף**, יורה דעה, חלק ב, ירושלים תשע"ו, סימן רס.
61. לעיל, הערה 26. וראו גם במכתב למשה צבי לוינזון, מיום ו' באלול תרמ"א, אותו כתב דוד איזרעליט, בעת ששהה בוורשה, לאחר שננטש את נחלתו בשל המצב הקשה. במכתבו שאל בין היתר "אם הקילו רבני וגאוני עה"ק תוב"ב לתת מנחלתינו לגוים באריסות או בשכירות בשנה הבאה לטובה" (ארכיון פתח תקווה, 001.001.001-82).
62. התאריך הוא: ג' בתמוז תרמ"א (30.6.1881). במכתב אמנם לא מצוינת השנה אבל מאזכור ההתאגדות סביב הרב דיסקין (ראו בהערה הבאה) עולה בבירור שהיה זה בשנת תרמ"א.
63. הכוונה להתאגדות רבים מקבוצת הירקונים ב"אגודת מייסדי הישוב", בקיץ תרמ"א, שבתקנותיה, שנחתמו בכ"ו בסיון תרמ"א, קיבלו על עצמם החתומים ש"סוכן החברה יהיה אדמו"ר הגאון אבדק"ק בריסק שליט"א" (ספר הברית והזכרון (לעיל, הערה 20), עמ' טז), היינו הרב יהושע ליב דיסקין. עיקר המכתב התייחס להסכמתו בדיעבד של הרב הרשלה שיחתמו בשמו בהעדרו על התקנות הנזכרות. שמם של השניים אכן מופיע כחתומים על התקנות. ככל הנראה משה צבי לוינזון הוא זה שסדר וערך את התקנות (ראו י"י ריבלין, **מאה שערים**, ירושלים תש"ז, עמ' 120, הערה 46, שציין שכך סיפר לו בנו של לוינזון).

ועוד לו דעת רמ"מ⁶⁴, ולדעתי אם יכתוב לו ידי"נ [ידיד נפשינו] מו"ה יעקב בלו"ט [בלומנטאל]⁶⁵ תוכן לבבו כמדומה שיסכים גם הוא, ולהשניים דרך אחרת לשלם מהקיסעם הווערקא שנה זו ולהרויח לשנים הבאים שיוקטן הוועקרא, ואני מבחין ואתם מבפנים ולדעתי תעשו כפי אשר ישים ה' הטוב בדעתכם⁶⁶.

בשלהי מכתבו פירט הרב הרשלה רשימה של 12 אנשים כשהוא מציין לגביהם:

והנני רושם על מע"ל [מעלתו] השמות אנשים שהם תחת דגלי בנחלתם אשר הרמ"מ ורד"ג אומרים שיש להם פסק ב"ד [בית דין] שיותן להם הקיסאם כפי שמחוייבים לשלם עוד על קניית הנחלה... ימחול נא להודיע לאנשים הנקובים הנ"ל ילכו לר"נ גרינגארט אם הוא יכתוב שינתן להם ישמעו השניים להאחד או מכח בד"צ.

ממכתב זה מתברר שחלק נכבד מהאדמות היו מוחכרות באותו הזמן והמחכירים ציפו לקבל את ה"קישאם", אולם גוטמן וסלומון טענו שמחובתם של רבים מן הקונים בנחלת הירקונים, שטרם שילמו במלואו את מחיר הנחלה שקנו, למסור לידיהם את ה"קישאם" לצורך תשלום זה.

יתר על כן, מתברר שגוטמן וסלומון היו מעוניינים לשלם בסכומים שיתקבלו מן ה"קישאם" את מס הוורקו שהיה גדול ביותר באותו הזמן, והמייסדים פעלו להקטנתו. יש לציין שבמהלך שנת תרמ"ב יימכרו ליהודים מחוץ לארץ, על ידי המייסדים, נחלות רבות בפתח תקווה, בפרט בנחלת טאיאן, כשבשטרי המכירה יודגש כי הקונה שילם הן את מחיר הקרקע והן "בעד הווארקע, מכס הממשלה גם על שנת השבע"⁶⁷.

64. מתוכן הדברים נראה שהכוונה ליואל משה סלומון, וככל הנראה ראשי התיבות רמ"מ הם: ר' משה מדפיס, כינוי נפוץ של סלומון (ראו למשל: א"ר, מלאכי, מנגד תראה, ירושלים תשס"א, עמ' 19).

65. ר' יעקב בלומנטל, מעסקני ירושלים וממקורבי הרב דיסקין. היה פעיל כבר בייסוד פתח תקווה, בשיתוף פעולה עם סלומון וגוטמן. הוא היה מעורב כבר בקנייה הראשונה והיה מחותמי שטרי הקבלה של הקנייה השנייה, יחד עם גרינגרט וסלומון, בט' בתמוז תרל"ט. כן הוא מוזכר כאחד מראשי "אגודת מייסדי הישוב" בייפוי כוח, שנכתב בא' תמוז תרמ"א (ראו: התלם הראשון (לעיל, הערה 21), עמ' 54; מנגד תראה (לעיל, הערה 64), עמ' 473-469).

66. הספרייה הלאומית, אוסף תעודות לתולדות חבת ציון והעליה הראשונה, תיק 20 966 01 V.

67. שטר מכירת שתי חלקות בנחלת טאיאן לאריה ליב נויסבוים בכ"ג בניסן תרמ"ב מאת דוד גוטמן, נתן גרינגרט ויואל משה סלומון (יומן ייסוד פתח תקווה (לעיל, הערה 36) עמ' 196. וראו בדומה שטר מכירה על חלקה אחת מנחלת טאיאן לאלחנן מאחי מביאליסטוק, בי"ד בסיון תרמ"ב (שם, עמ' 197).

מציאות זו מבהירה אפוא את הרקע לשאלה שנגעה לאפשרות להחכיר את הנחלה בשנת השמיטה, לפחות כדי לשלם בה את מס הוורקו, בפרט בנוגע ל"נחלת הירקונים" שרוב בעליה לא היו בעלי אמצעים.

כמו-כן הועלתה השאלה האם למצער ניתן לאפשר לנכרים לקצור את החציר הגדל מאליו, לצורך מספוא הסוסים. המציאות המתוארת בשאלה התייחסה בוודאי לגרמנים בשרונה. אלו נזקקו למספוא רב לצורך הבהמות הרבות שברשותם, ששימשו להובלה, לעגלונות, ולמשק הבקר. בשל חוסר במרעה טבעי, נזקקו הטמפלרים להשתמש בצמחייה העשירה של עשבי בר שגדלה סביב הירקון. בשנים גשומות, כאשר ירד הגשם עוד בטרם הספיקו החקלאים לזרוע, הפכו גם שדות התבואה באזור לשטחי אחר. בשנים הקודמות הגיעו הגרמנים להסכמים עם בעלי הקרקעות באזור ושילמו עבור החציר הרב שקצרו⁶⁸.

בתשובתו התייחס הרב שלזינגר לשני תקדימים עיקריים, הרמוזים למעשה כבר בדברי השואלים:

א. ההיתר המופיע בבבלי סנהדרין כו ע"ב: "מכריו ר' ינאי פוקו וזרעו בשביעית משום ארנונא".

ב. ההיתר המובא בשו"ת מהרי"ט (חלק ב' סימן נב) שמותר להחכיר או להשכיר שדהו לנכרי בהבלעה לכמה שנים. היתר שהובא להלכה בספר פאת השולחן לר' ישראל משקלוב (סימן כג, סעיף טו)⁶⁹.

68. נ' טלמן, אופיו והתפתחותו של המשק החקלאי במושבות הגרמניות הטמפלריות בארץ-ישראל 1869-1939, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ב, עמ' 57. וראו שם דיווחים משנת תרל"ח (1878) על הובלת כ-100 עגלות חציר מעמק הירקון לשרונה, כשהתשלום על כל עגלת חציר היה 2-3 פרנק. צוין שם עוד שהגרמנים עצמם היו קוצרים את העשב כי הערבים ברובם טרם למדו לקצור בחרמשים. והשוו לדברי ר' יחיאל מיכל פינס: "חציר יבש (היי) אך בה ימצא ובני "שרונה" יקחוהו משם" (המליץ, י"ב בסיון תרמ"ב (30.5.1882), עמ' 371). וראו לעיל, הערה 59.

69. יסודו של ההיתר כבר בתשובת אביו של מהרי"ט, בשו"ת המבי"ט, חלק ב', סימן סד, והוא מבוסס בעיקרו על הטענה שכיון שהדרך היא להוביר שנה אחת את השדות, כדי להשביח את יבוליהן, אין הכרח שהנכרי יעבוד את הקרקע בשנת השמיטה כשהוא שוכר את השדה לכמה שנים, והשכר שמקבל הבעלים הוא על שאר השנים. היו שהקשו על היתר זה מכח הטענה שעל הבעלים חלה חובה להשביח את שדהו, גם אם אינו עובד בה, ונאמרו בזה תירוצים שונים, המסיקים שבמצב כזה לא עובר הבעלים כל איסור. קושי אחר נגע לבעיית "לא תחנם" והאיסור להשכיר שדות לגויים. והתירוץ המקובל הוא שמדובר במצבים שנועדו לקיים את השדות בידי בעליהם (ראו בהרחבה: ר"ד אביטן, ספר אוצר התשובות, סדר זרעים: כרך ב, הלכות שביעית, חלק א, פרק ד). כאמור, פאת השולחן ציין את ההיתר ללא סייג. גם בשנת תרמ"ט היו שהעלו את האפשרות להשתמש בו (ראו למשל הצעת הרב יום

עיון בתשובה מעלה שעל פי התקדים הראשון העלה הרב שלזינגר שניתן היה למעשה להתיר אפילו עבודת יהודים, לצורך תשלום המס⁷⁰, בוודאי על פי הדעה המובאת ברש"י ובתוספות, שהיא הדעה העיקרית בפוסקים, להתיר זריעה על סמך זה ששביעית בזמן הזה היא מדרבנן. הוא הוסיף שאפילו לפי הדעה המובאת בתוספות שההיתר הוא משום "פיקוח נפש", מסתבר שהכוונה גם למצב של נזק כלכלי חריף העלול להביא לחשש פיקוח נפש, הקיים גם כעת⁷¹. לאור התקדים השני ניתן היה להתיר להחכיר את השדות לכמה שנים, כשבשמיטה עובד הנכרי כרצונו והיהודי המחכיר מקבל שכר בהבלעת שאר השנים. על פי תקדים זה, ציין הרב שלזינגר, ניתן יהיה לקבל למעשה לא רק את דמי המס בלבד, את דמי החכירה המקובלים (כמו רבע מהיבול כמקובל).

אלא שלמעשה החמיר הרב שלזינגר בדינו, וציין להלכה:

ועל כן אנן בדידן שיעשה אריסות לכמה שנים ויהיה בהבלעה, ולהתנות שבשנת השביעית ישלם רק מס המלך ותו לא, וגם יאמרו שבשנה השביעית לא יזרע ולא

טוב ישראל שירזלי: הצבי, כ"ט בטבת תרמ"ח (13.1.1889), עמ' כח: "שאם ימצאו אופן להשכיר השדות... זה היתר גמור וזו הלכה העלה אותה אחד מגאוני האחרונים המהרי"ט ז"ל... ודין זה פסקו הגאון הרב פאת השולחן... מבלי שום חולק". ביטוי מעשי הוא קיבל בשנת תרנ"ו בהיתר שהנפיק למושבות הרב נפתלי הרץ הלוי, שדן בנושאים אלו בפרט עם הרב י"ל דיסקין (רנ"ה הלוי "פסקי דינים בהנהגת עבודה בשביעית", רי"ל פראנק ורש"ד רוזנטל (עורכים), הר המור: שביעית, ירושלים תשנ"ד, עמ' קי. הרקע להיתר זה, בשנה זו, היה סוגיית השמיטה במושבה חדרה, כפי שהראה בהרחבה ידידי ר' אריאל פוס, במאמר שעתיד להתפרסם על היתר תרנ"ו), וייעשה בו שימוש גם בשנים תרס"ג ותר"ע (ראו: רא"ד רבינוביץ תאומים, אגרות האדר"ת, סימנים ט-י, נספח לספרו של ראי"ה קוק, אדר היקר ועקבי הצאן, ירושלים תשכ"ז; ראי"ה קוק, שבת הארץ: הלכות שביעית, ירושלים תשנ"ג, קונטרס אחרון, עמ' רמה, רצא-רצב; שו"ת משפט כהן, ירושלים תשמ"ה, סימנים סד, סו, ע, עב).

70. יש לציין שה'ארנונא' המוזכרת בתלמוד נתפרשה בדרך כלל כחובה לספק תבואה לחיילי המלך. בשו"ת מהרי"ט הורחב היתר זה גם למצב בו חייב בעל השדה לשלם חלק מיבולו או שווי ערך יכול זה, גם אם הוא לא יזרע באותה שנה, אך 'מס הוורקו' היה מס על עצם אחזקת האדמה, ולא היה תלוי באופן ישיר בגידול יכולים בקרקע, אולם הרב שלזינגר סבר כנראה בפשטות שיש הקבלה בין חובת התשלום מכוח אחזקת הקרקע לחובת תשלום הנובעת מיבולי הקרקע. כפי שנראה להלן, קביעה זו לא הייתה מוסכמת על הרב כהניו.

71. "ועל כרחך הדבר נראה, כונת התוס' אינו פקוח נפש ממש כי אם כעין פיקוח נפש גרמא דפיקוח נפש, והיינו שאם יקחו מהם הכסף ואין לחם מן הארץ הרי הם מתים ברעב... א"כ חשש זה איכא גם בזה"ז, דכיון דאדם בהול על ממונו ויש שחביב עליו ממונו ביותר, ועי"ז באין אליו בזרוע ובמאסר ויש חשש פקוח נפש".

יחרוש כלל, כי אם הספיחים דעשבים הנקרא "הי"א" [תבן] שלוקחין מהבא מאליו, דהוא לכו"ע מדברי סופרים.

אם כן לא רק שהרב שלזינגר לא התיר עבודת יהודי בשדה אפילו לצורך תשלום המס, אלא שאפילו עבודת נכרי, ועוד בהבלעה על ידי חכירה לכמה שנים, הוא אסר למעשה, והתיר רק שהנכרים ילקטו את החציר הגדל מאליו ("ספיחים"), ששימש כמזון לבהמות, ורק כדי לשלם את המס.

מדבריו עולה שהסיבה לכך הייתה הן משום ש"דעת השואל שלא יקחו מהנכרי שום דבר ורק שישלם המס, ומן השאר לא יהנו בשום דבר", הן משום שלמרות ההיתר שנקט מהרי"ט, חשש הרב שלזינגר שבהחכרה זו יש הן בעיה של הפקעה ממעשרות⁷², הן בעיה של "לא תחנם", אותה ניתן אולי לפתור על ידי כך שהיהודי יציין לנכרי החוכר שהשדה הינה הפקר ואינה מיועדת לזריעה⁷³.

בעיה נוספת שהעלה הרב שלזינגר היא שמסירת האדמה בחכירה לנכרי מבטלת למעשה את דין התורה להפקיר את השדות לכל, ואפילו כשהיא מותנה בהיתר שהנכרי רק יקצור חציר בשנת השמיטה לצורך תשלומי המס. משכך הוא קבע שעל בעל השדה להתנות מראש שהנכרי לא ימחה ביהודים שיבואו לקצור, משום שהקרקע מופקרת, אף שהנכרי קודם לשם תשלום המס.

מדברי הרב שלזינגר בסוף תשובתו עולה שהוא היה מודע לכך שהפסק שלו מחמיר לעומת ההיתר המופיע בתשובת המהרי"ט, אך הוא ראה בו איזון מתאים בין הצורך שהעלו השואלים לבין חשיבות שמירת השמיטה:

ועלינו לעשות מחשבות לתקן מעשה אבות, שעיקר הגלות היה בשביל ביטול שבת הארץ, כנאמר (ויקרא כו, לד) אז תרצה הארץ וגו', ובתיקון הזה יתרצה הארץ יראה ישראל קדושים הם שובתים שבת, אע"פ שישנו מי שמוצא היתרים, ומן ההיתר בא לאיסור ר"ל [רחמנא ליצלן], על כן בקעה מצאתי לגדור בו גדר, ואין לדיין אלא מה שענינו רואות בעת הזאת שעדיין א"י [ארץ ישראל] ביד נכרים, וכמה טורח ומלחמות ויגיעות עד שמתקבצים איזה בני אדם ליקח קצת פדות לחלק א"י, והם עניים מרודים ואנו מחמירים עליהם יותר מהתורה שלא יבטל ישוב א"י.

72. הוא תירץ קושי זה בכך שבשביעית ממילא יש פטור ממעשרות, ולכן אין איסור. אך לכאורה תירוצו אינו מיישב את הקושיה, שהרי מדובר בהחכרה לכמה שנים.

73. יש לציין שמהרי"ט ופאת השולחן לא הזכירו כלל את סוגיית 'לא תחנם' בהקשר זה, וכפי שנראה להלן גם הרב שלזינגר עצמו הקל בנושא זה, בתשובה אחרת, שלא עסקה בשמיטה.

בסוף דבריו ציין הרב שלזינגר שראוי לעשות בנושאים כאלו "אסיפה וקיבוץ מחכמי ישראל האמתיים ולעשות תקנות טובות גדר מזה ומזה". ורמז בזה שוב לאיזון הנדרש בין מתן היתרים לדאגה ליישוב ארץ ישראל⁷⁴.

המתח הקיים בפסיקתו של הרב שלזינגר, בין הצורך להקל בהלכות שביעית, משום מצב ההתיישבות והמתיישבים, ובין השאיפה לקיים מצוות שביעית כמאמרה, והנטייה למעשה להחמיר בפסיקתו, עולה משאלה נוספת שהועלתה באותה תשובה. הרב שלזינגר ציין שנשאל גם "על דבר האילנות אשר רוצים לנטוע בהאי שתא תרמ"א, אם אין משקין אותם אח"כ בשביעית יקמלו, אם יש רשות לנכרים להשקות האילנות, ובפרט כי באו להשקותם ע"י כלי מחשבת להעלותם מן הנהר סיבי לאילנות כמדלי דלי ליאור"⁷⁵.

74. בתשובות שכתב הרב שלזינגר לקראת שנת תרמ"ט, הוא נקט עמדה מחמירה אף יותר! שם הוא טען שהנימוק העיקרי להלכה בנוגע להתיר עבודה 'משום ארנונא' הוא דווקא הנימוק השני המופיע בתוספות, והוסיף שמן הרמב"ם עולה שההיתר אינו אלא לצורך עבדי המלך בלבד (שנת שבתון, (לעיל, הערה 3), סימן ב, עמ' ט; תשובות רבי עקיבא יוסף, 'יורה דעה, חלק א' (לעיל, הערה 3), סימן קסג, סעיף ג, עמ' שיד). כן הוא שלל שם הסתמכות על דברי המבי"ט והמהרי"ט להחכרה לנכרים בהבלעה, בטענה שדבריהם הם נגד דין הגמרא והשולחן ערוך שקבעו שאסור להשכיר לגויים שדות משום לא תחנם ומשום הפקעה ממעשר וגם מכוח הטענה שעדיין חל חיוב עשה להשכיר את שדהו וממילא "אסור להניח נכרי לעבוד בה, וצריך לגרשו כשבא לעבוד" (שנת שבתון, שם, סימן ד, עמ' כ, כג; תשובות רבי עקיבא יוסף, שם, סעיף ג, עמ' שכא-שכב, שכד). המהדיר ניסה ליישב סתירות אלו בכך שבשנת תרמ"ח יצא הרב שלזינגר כנגד הניסיון להתיר עבודה בשביעית כמדי שנה בו ראה הערמה בעלמא, וכאן כשההיתר הוא רק שהגוי ילקוט את החציר הגדל מאליו, מדובר בהבלעה אמיתית ולא כאמצעי של הערמה לעבוד בשביעית (ראו תשובות רבי עקיבא יוסף, יורה דעה, חלק ב' (לעיל, הערה 60), סימן רס, הערות ב, ג, ז, עמ' שנא-שנב). יש לציין שבתשובותיו שם ניכרת ביקורתו הרבה של הרב שלזינגר על מבקשי ההיתרים ומודגשת הטענה שהבקשות אינן נובעות מצרכים אמתיים אלא מזלזול במצוות. ביטוי לכך נתן הרב שלזינגר שם באופן ספציפי בנוגע להסתמכות על דברי המבי"ט והמהרי"ט, כשכרך את התנגדותו ההלכתית להסתמכות על דבריהם עם ביקורת נוקבת על החינוך במושבות ("והנסיון הוכיח... אלו אשר עברו על לא תחנם עוד עברו ליתן חנופה לתורת גוים, והעמידו פסל לועזית, אלו שולחין הזמורה גם כן לבטל שביעית ולעבור על לא תחנם ליתן להם חניה בשכירות שלהם"). ביטוי נוסף למגמה המחמירה של הרב שלזינגר בשנת תרמ"ח הוא הניסיון שלו שם לחזק את העמדה ששביעית בזמן הזה היא מן התורה.

75. מתקני שאיבה והובלת מים, שהונעו על ידי הרוח, הותקנו על ידי הטמפלרים בשרונה כבר כמה שנים קודם, הן לצורכי אספקת מים ביתית והן לצרכי השקית השדות (ראו: 'אמיר, "מים בשרון", עת-מול 173 (תשס"ד), עמ' 26-28). ככל הנראה דובר גם כאן על יוזמה להתקנת מתקן דומה, והשוו לתכנית לחפירת באר 'ולתקנו לשאיבה בגלגל סובב ברוח או

הרב שלזינגר העלה את הצדדים הרבים המלמדים שניתן להקל בשופי בהשקיה זו:
 א. מדובר בהשקיה לצורך קיום האילנות, דבר המותר במפורש בתלמוד ובפוסקים.
 ב. ההשקיה כאן נעשית בצורה ממוכנת ולא בצורה ישירה.
 ג. את ההשקיה מבצע נכרי שעושה כן לטובת עצמו.
 ואף על פי כן עולה מדברי הרב שלזינגר שהוא חשש שהיתר זה יוביל לבקשת היתרים נוספים, ולכן טרח להדגיש:

וכלל דשביעית כל אדעתא לקיומי שפיר דמי, ובזה עיקר מחשבתם למען
 והאדמה לא תשם, ואי אפשר להוסיף בה חומרות כאלו המביאין לידי מניעה
 משום ישוב א"י ומשום חיי נפש, ועל הדבר המסור ללב נאמר ויראת מאלוקיך
 וגו' שלא יוסיפו לבקש הנאה סחורה בפירות שביעית.

בחזרה להצעה להחכיר את האדמות לגרמנים בשרונה, קשה לדעת מי היו השואלים
 ועד כמה הייתה פסיקתו של הרב שלזינגר דומיננטית. אנשי פתח תקווה בכלל
 והקבוצה הירקונית בפרט היו אנשים מקבוצות שונות. כאמור, מי שבכירור הזכיר את
 אופציית ההחכרה היה יהודה בכר, בתוך מכתב גיסו. המכתב נשלח ליחזקאל
 מנדלמן, מזכיר קבוצת הירקונים, אשר גם יהיה חתום בשנת תרמ"ג כבא כוח של
 האחים בכר על נחלתם⁷⁶. מנדלמן, מתלמידי הרב אליעזר דן רלב"ג, מראשי ישיבת
 עץ חיים, עמד אמנם בקשרים עם הרב שלזינגר בקשר להתיישבות בפתח תקווה, אבל
 בוודאי לא ראה עצמו תלמיד שלו⁷⁷. לא ידוע האם הרב דיסקין או הרב רלב"ג הביעו
 את דעתם בנושא באותה העת, כמו גם על התייחסות של הרב שמואל סלנט לנושא.
 יש לציין שבתגובתו של הרב כהניו לדברי הרב לפידות, הוא ציין במפורש שההיתר
 התלמודי "משום ארנונא", אינו נוגע למס הוורק⁷⁸.

בכר דבר שיש בו רוח חיים בתקנות המייסדים של פתח תקווה, משנת תרמ"ב, לקראת
 חידושה של המושבה (ש' לסקוב (עורכת), כתבים לתולדות חיבת-ציון וישוב ארץ-
 ישראל, כרך א: 1870-1882, תל אביב תשמ"ב, תעודה 20, עמ' 135).

76. ראו חתימתו על מסמך ההרשאה, מיום ג' בשבט תרמ"ג, שנגע לכספי חברת פתח תקווה:
 "נאם יחזקאל מאנדילמאהן וגם עבור חלק הספרדים כפי כח הרשאה שמת"י [שמתחת ידי]"
 (ר' יואל משה סלומון (לעיל, הערה 36), עמ' 198).

77. ראו מכתביו למ"צ לוינזון מיום א' קרח תר"מ (כ"ז בסיוון תר"מ) (6.6.1880) ומיום ל' בסיוון
 תר"מ (9.6.1880) (הספרייה הלאומית, אסף תעודות לתולדות חיבת ציון והעליה הראשונה,
 תיק 19 966 V).

78. "ואל יעלה בדעת מי להקל למהש"ס דסנהדרין (כ"ו)... דאמר ר' ינאי פוקו וזרעו בשביעית
 משום ארנונא וכו'... דבירושלמי אמרינן דמשום חיי נפש התירו שהיה בזה סכנה... וכו'
 [וכל זה] אינו שייך בזמנינו אף שמשלמין מס קטן מהקרקע דעיקר המס הוא מאשר תוציא
 הזרע ואם אין זרע אין מעשר" (חבצלת והלבנון (לעיל, הערה 9).

ריבוי המקורות, הנזכרים לעיל, על כך שאדמות נחלת טאיאן נזרעו שלא מדעת בעליהם, והעובדה שבשנת תרמ"ג הוחכרה האדמה כולה לערבים, מחזקים את הסברה שבשנת תרמ"ב לא היו האדמות מוחכרות לגרמנים בשרונה לצרכי מזרע. מסתבר אפוא שהעדות על כך ש"מדה גדולה... מסורה בחכירות בידי האשכנזים עובדי האדמה לעבדה ולשמרה, והם ישלמו בעדה שכר מצער", מלמדת על החכרה שבוצעה על פי הדרכת הרב שלזינגר או על פי פסיקת רבנים אחרים, ונועדה רק לשם שימוש הגויים בחציר⁷⁹.

המציאות המורכבת, שביטאה את השאיפה של המייסדים לקיים את מצוות השמיטה כדינה יחד עם העובדה שחלק ניכר מן האדמות נזרעו עלתה בהקשר נוסף. כאמור, טוביה סלומון ציין שלאחר שהתברר שאדמות נחלת טאיאן נזרעו על ידי הפלאחים החליטו המייסדים "לבלי לקבל חלק תבואה מהפלאחים, כי אם כסף, והכסף ישתמש לצורך תיקון כללי בהמושבה"⁸⁰. סלומון הוסיף אחר כך שבקיץ תרמ"ב התקיים הליך משפטי בין המייסדים לבא כוח הממשלה, שכתוצאה ממנו הופחת מס הוורקו משלושים אלף גרוש לעשרת אלפים גרוש לשנה:

חברי פתח תקוה שמחו על פסק הדין הזה והסכימו כלם שההוצאות המשפט הזה יקחו מכסף התבואות שיקבלו מהפלאחים שעבדו בשנה ההיא⁸¹.

דברים אלו מתאשרים גם כאן בדברי מרדכי דיסקין, שציין:

וגם למוסדי פ"ת שלם ה' להם בשנת השמיטה כגמולם הטוב, בעד אדמת פ"ת העולה 13887 דונעם היו משלמים להממשלה לשנה ווערקא (מכס, צינס) 224 לירא טורקי... וחפץ ה' ביד ה' [אדון] גוטמאן וה' [אדון] סאלימאן הצליח בשנת השמיטה להטות רחמי הממשלה ולקבוע עליהם מכס רק 90 לירא טורקי לשנה... זאת היתה שכרם מאת ה' על שמרם מצוה מפורשת בתורה כהלכה⁸².

מתיאורים אלו עולה:

א. חלק מן השדות אכן עובדו, וכתוצאה מכך קיבלו המייסדים תשלום על כך מן הפלאחים.

79. מעניין לציין בהקשר זה, דיווח משרונה מב' באב תרמ"ט (30.7.1889), המציין שבשל שנת השמיטה לא זרעו אנשי פתח תקוה את שדותיהם, דבר שאיפשר להם להוביל משם לשרונה, תמורת תשלום, 120 עגלות חציר (די-וארטא, כ"ה באב תרמ"ט (22.8.1889), עמ' 267; טלמן (לעיל, הערה 68), עמ' 102, הערה 310).

80. לעיל, הערה 50.

81. שם, עמ' 130.

82. דברי מרדכי (לעיל, הערה 51), דף כג ע"ב.

ב. שביתתם של המייסדים (בנחלת קאסר) יחד עם סירובם לקבל מן הפלאחים יכול בעין מן השדות שזרעו (בנחלת טאיאן), אלא רק כסף, בו השתמשו בו לצרכי ציבור – ביטאו את מחויבותם ההלכתית לשמירת השמיטה בלא קולא.

ג. מחויבות זו קיבלה לדידם חיזוק מן שמיא, מן הזכייה בהורדת גובה מס הוורקו, עוד במהלך שנת השמיטה.

בהקשר זה יש לציין תשובה נוספת של הרב שלזינגר. בתשובה הוא ציין שנשאל:

ע"ד [על דבר] נחלת פתח תקווה אשר קנו אצל הנהר... ונתבטל הישוב... מ"מ [מכל מקום] בנתיים למען לא תשם הארץ, ובפרט אשר צריכים לישבו בראשית בנטיעת אילנות, כי כן אמרו כולם כי במקום שאין אילנות אי אפשר מלבני אדם לישב... ואתרמי להם כי הנכרים האשכנזים [הגרמנים בשרונה] רוצים ליקח השדה באריסות על כמה שנים, והם יטעו אילנות ויבנו בתים, ויהי בדרך זה, שכל בנינים שיבנו יהיה שלהם למשך עשרה שנים, ובנטיעות יהיה ג' חלקים בזריעה ופירות שלהם, וחלק אחד יתנו לבעלי השדה, ואחר עשרה שנים כל הבתים יחזרו לבעליהם, או בחינם בלי כסף או בנכיון כפי התנאים. ובא הספק אחר דקיימ"ל [דקיימא לן]... דאין מוכרין להם בתים ושדות בא"י⁸³.

הרב שלזינגר התיר, מן הטעמים הבאים:

א. אריסות אינה נחשבת מכירה כיון שאין לאריס חלק בשדה עצמו, אלא רק נוטל חלקו בפירות. גם הבתים, למרות נתינתם לעשר שנים, נשארים ברשות הבעלים.

ב. נראה שאין חשש של "לא תחנם" משום שמדובר לתועלת הישוב, "דאדרכא הם עושים לנו חניה, דאם לא יעשו כן אין לנו מקום לעשות הישוב כעת כראוי עד לגמר הנטיעות"

ג. אין חשש איסור הפקעה ממעשרות כיון ד"אדרכא הם מביאים אותנו לקיים תרו"מ [תרומות ומעשרות]

הרב שלזינגר הוסיף ש"מ"מ [מכל מקום] את יסודות הבנינים יעשו בני ישראל לשם ה' ולמצוותיו, לשם מצות ישוב א"י לשמה".

בתשובה מאוחרת יותר שדנה בשאלת האפשרות לתת שדות באריסות לגויים לאור האיסור של "לא תחנם", ציין הרב שלזינגר, ככל הנראה בנוגע לתשובה הנזכרת: "וכשבא מעשה הזאת לפנינו בנחלת פתח תקווה, התרנו, ולא היה שום אחד מחכמי ירושלים עיה"ק ת"ו מוחה ע"ז [על זה]"⁸⁴.

83. תשובות רבי עקיבה יוסף, יורה דעה, חלק ב (לעיל, הערה 60), סימן עד.

84. תשובות רבי עקיבה יוסף, יורה דעה, חלק א (לעיל, הערה 3), סימן לו.

אי אזכור השמיטה בדיון זה מלמד שהכוונה הייתה להחכיר לגויים את הקרקע והבתים בשנים שלאחר שמיטת תרמ"ב, כחלק מן הניסיון לשקם את ההתיישבות בפתח תקווה ובפרט בסמוך לירקון.

גם תשובה זו מלמדת על המתח שבין הרצון לקיים התיישבות יהודית חקלאית, המקיימת את המצוות התלויות בארץ ללא הערמה, ובין הקושי המציאותי והצורך להיעזר בנכרים.

סיכום

שמיטת תרמ"ב היוותה ומהווה מקור והוכחה הן לצדדים המתנגדים למתן היתרים לעבודה בשנת השמיטה והן לצדדים התומכים בכך. מציאות פרדוקסלית זו נובעת מכמה סיבות. אחת הסיבות לכך טמונה בעובדה שהמושבה נעזבה ברובה ערב השמיטה. היו שראו בכך חיזוק לטענה שהשמיטה נשמרה כדינה ומנגד טענו אחרים שהדבר מהווה ביטוי לקושי לשמור שמיטה יחד עם קיום ההתיישבות.

אולם מעבר לכך נובע הדבר מן הסתירות לכאורה העולות מן המקורות, כאשר מחלק מן המקורות עולה שהאדמה לא עובדה במהלך השמיטה ואילו ממקורות אחרים עולה שהאדמה הוחכרה לגויים.

עיון מדויק במקורות השונים, שחלקם התפרסם רק לאחרונה, מעלה שהמציאות הייתה מורכבת, והיא נבעה במיוחד מהחלוקה של המושבה לשתי נחלות: נחלת קאסר ("הגבעה") שנוהלה על ידי המייסדים, רובם אנשים אמידים, ונחלת טאיאן ("הירקונים") שנוהלה ברובה על ידי מתיישבים נוספים, רובם עניים.

המצב החקלאי וההתיישבותי ערב השמיטה היה בכי רע, מה שהקל על ההחלטה להשבית את העבודה. המייסדים, שהיו ברובם בעלי אמצעים, השביתו כליל את אדמותיהם "בגבעה" ואף מינו שומר שימנע את עיבוד האדמות, ובמקביל ניצלו את שנת השמיטה להתארגנות מחדש. המציאות ב"נחלת הירקונים" הייתה הרבה יותר מסובכת, היו אולי אדמות שהופקרו ולא נזרעו⁸⁵, אבל חלק גדול מן האדמות שנזנחו או הופקרו בשמיטה, נזרעו על ידי הפלאחים – בלא ידיעת בעליהן. מייסדי המושבה קיבלו בדיעבד תשלום מן הפלאחים עבור עיבוד זה, אלא שהם החמירו שלא לקבל

85. כך טען כאמור הרב שלזינגר עצמו, שבחזקתו היו אז כ-800 דונם בנחלת טאיאן (ראו לעיל, הערה 6). יש לציין שאת הטענה שהעלה הרב שלזינגר, לפיה הפקרת האדמות למנוחה ולמרעה הועילה ליבולים בשנים הבאות, יעלה גם מרדכי דיסקין, שיציין בשנת תרמ"ט, שבשנה הראשונה לאחר שמיטת תרמ"ב, שבה עובדה האדמה על ידי האיכרים (שנת תרמ"ד) הניבה נחלת קאסר פי שלש יכול מיכול שדות נחלת טאיאן, משום שהאדמה בנחלה הראשונה נחה ולא עובדה בשמיטה (דברי מרדכי (לעיל, הערה 51), דף כג ע"ב), אך מדבריו עולה שמציאות זו לא הייתה מצויה אלא בנחלת קאסר.

יכול של ממש אלא רק כסף, אותו ייעדו לצרכי ציבור. הכסף שימש לצרכי משפט שנגע להורדת מס הוורקו שהוטל על אדמות המושבה, וההצלחה במשפט התפרשה כביטוי לנכונות שלהם להשבית את אדמותיהם בשמיטה.

בנוסף לכך היו שהעלו במפורש את השאלה אם ניתן יהיה להחכיר את האדמות במהלך השמיטה. למעשה הוחכרו כנראה חלק מן האדמות לגרמנים בשרונה, אך מסתבר שהחכרה זו נועדה רק כדי לאפשר שימוש של החוכרים בחציר שגדל מאליו, וזאת על פי פסקו של הרב שלזינגר או של רבנים אחרים.

יש לציין שסוגיית החכרת האדמות לנכרים, ובפרט לערבים, תעסיק מאוד את המושבה בשנים הבאות. בשנת תרמ"ג יימסר כל שטח המושבה להחכרה⁸⁶, וגם שנים אחר כך יהיו חלקים רבים מוחכרים להם, דבר שיהיה בעוכריה של המושבה, ויפגע בהתפתחותה הכלכלית⁸⁷. מאמצים רבים ייעשו בשנים הבאות להעברת אדמות אלו לידיים יהודיות עובדות⁸⁸. מאמצים אלו, והמציאות החדשה בכלל במפת ההתיישבות, יעלו פנים חדשות בשאלת השמיטה, ערב שמיטת תרמ"ט, וידגישו, הפעם בצורה חריפה, את המתח הנזכר שבין הרצון לקיים את מצוות השמיטה כמאמרה לבין

86. ראו לעיל, הערה 53.

87. ראו למשל במכתבו של אלעזר רוקח לד"ר יהודה ליב פינסקר, מיום י"ב בכסלו תרמ"ז (9.12.1886): "כל עוד שלא יקנו חובבי ציון החלקים האחרים מידי בעליהם היושבים בירושלים ומחכירים את אדמתם להפלאחים, אשר לפתע פתאום יעלה ויבוא חלק החכור מפלאח אחד באמצע השדות של אחינו העובדים, והפלאח גונב על ימין וגוזל על שמאל. כל עוד לא יוסרו המכשולים האלה, אין תקווה כי ישבעו אפילו הקולוניסטים היותר מצויניןם בעבודתם לחם" (ש' לסקוב (עורכת), כתבים לתולדות חיבת-ציון וישוב ארץ-ישראל, כרך ד: 1886, תל אביב תשמ"ז, תעודה 897).

88. ראו למשל במכתבו של שמואל הירש לד"ר יהודה ליב פינסקר, מכ"ח אדר תרמ"ו (4.4.1886): "בשנים הראשונות מעת שנקנתה אדמת פ"ת מאחינו לא נעבדה מאחינו, כי אם איזה מהם נתנו את חלקם בחכירה להפלאחים ואיזה בהם נתנוה באריסות, בעשאם שותפות עמה. היהודי נתן האדמה וכוחות החרישה, היינו שורים וכו' וזריעה, והפלאחים את יגיעם עמלם. לא כן מעת שדבר הישוב קבל צורה חדשה, והוא כי אלה הרוצים בישוב א"י עליהם להיות אכרים בעצמם ובכבודם ולא רק בעלי אחוזות, וכן נתברר בפתח תקוה המשפחות העובדות בעצמן את אדמתן, ובפרט בשנה הזאת אשר חוק חקנו לבל יעזו כל אחד ממקבלי התמיכה ליקח אחד מבני הארץ כי ישדר לו אדמתו, וגם אלה שאינם מקבלים תמיכה הסכימו לבלי החכיר שדותיהם להפלאחים, יען כי זה הסב תמיד הזיקות, כי הפלאחים שחרשו בין שדמות היהודים הניחו בהמתם לרעות דשא ותבואת אדמתנו" (שם, תעודה 791).

האפשרות לקיים התיישבות חקלאית יהודית בארץ ישראל⁸⁹. דומה שגם בנוגע לשמיטת תרמ"ט, כמו גם בנוגע לשמיטות הבאות אחריה, יש לבחון בזהירות ובדקדוק את המציאות, שהייתה לרוב מורכבת בהרבה מכפי שהיא מתוארת בדרך כלל.

89. על שמיטת תרמ"ט, ראו למשל: דבר השמטה (לעיל, הערה 28); ר"א הנקין, 'עובדות ומיתוסים בפולמוס השמיטה', **עלוני ממצא** 121 (תשס"ח), עמ' 48-69. אני מקווה בעז"ה לדרון בנושא זה בכלל ובמציאות בפתח תקווה בפרט, בעתיד הקרוב.